ՍԱՄՎԵԼ ԴԻԼԱՆՅԱՆ

ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐ

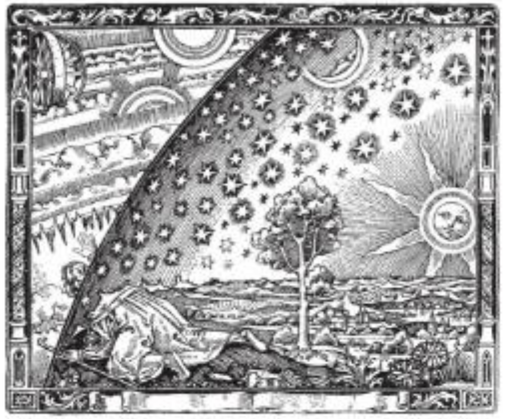

ԵՐԵՎԱՆ
ԷԴԻԹ ՊՐԻՆՏ
ԱՐԱՃԵՏ
2016

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Անգլիացի փիլիսոփա Ֆրենսիս Բեկոնը (1561–1626) գրել է. «Խոր հնադարը մեզնից պարտակված է լռության ու մոռացության քողով: Այդ լռությանը փոխարինելու եկան առասպելները, ուստի և հնադարի հեռավոր ու ծածուկ անկյունները հետագա դարերից տարանջատված, թաքնված են այդ առասպելների ծալքերում»:

Իրավամբ, հենց առասպելներն են հնարավորություն ընձեռում պատուհաններ բացել «մոռացության» վարագույրի վրա և դիտարկել, մեր հեռավոր նախնիների աշխարհաճանաչողության, տիեզերաճանաչության վերաբերյալ հնագույն ընկալումներն ու հայացքները: Չէ՞ որ առասպելներն իրենք էլ որ հիմնված են երևակայության վրա, պատմամտածողությամբ, կրում են ժամանակի «գիտական» մտքի դրոշմը և առանձնահատուկ նշանակություն ունեն մարդկային քաղաքակրթության զարգացումն ուսումնասիրելու տեսանկյունից: Սովորաբար գիտության ծագումը ընդունված է կապել անտիկ աշխարհի, մասնավորապես՝ Հին Հունաստանի հետ: Սակայն չպետք է շրջանցել նրա նախորդներին, որոնց մեջ առանձնանում են առավել հին մշակութային ավանդույթներով հայտնի Հայկական լեռնաշխարհը, Միջագետքը, Եգիպտոսը...

Արդեն ամենավաղ բնափիլիսոփայական ու տիեզերաբանական կանխադրույթները և ուսմունքները ներկայացվում են բավականին բարդ ու մշակված տեսքով: Վերցնենք, օրինակ, առաջին հույն իմաստասերների՝ երկնային ոլորտների և նախատարրերի մասին ուսմունքները և կռահումները, որ դրանց սաղմերն ընկած են հենց առասպելներում: Մարդու ստեղծագործ միտքը երկար ու բարդ զարգացման ճանապարհով է միայն աստիճանաբար ձերբազատվել բնության շուրջ եղած հավատալիքներից, սնոտի դավանանքներից և ընտրել գիտության ճշմարիտ ուղին:

Սակայն ինչպես մարդն է ջերմությամբ հիշում իր մանկությունը և մոռացված որոշ դրվագներ հարցուփորձով ճշտում, այնպես էլ մարդկությունը դիմելով առասպելաբանությանը՝ փորձում է հասկանալ իր պատմության արշալույսին ծագած իմացաբանական և աշխարհայեցողական պատկերացումների գաղտնիքները, որոնք ունեն ճանաչողական նշանակություն: Վաղեմի ժամանակների արձագանքը, որ հասել է մեզ, պահպանում է զանազան ծեսեր ու հավատալիքներ, կերպարներ ու խորհրդանշաններ, լեզվական հին արտահայտություններ ու դարձվածքներ: Դրանց հետ ծանոթությունը թույլ կտա առավել հանգամանալից ընկալել ժամանակակից մշակույթի պատմական արմատները:

ԱՌԱՍՊԵԼԱԿԱՆ
ՏԻԵԶԵՐՔ

ՁՎԻ ՈՍԿՅԱ ՍԱՂՄԸ

Բնության և տիեզերքի վերաբերյալ կրոնաառասպելական հայացքներն աչքի են ընկնում իրենց անսովոր բազմազանությամբ: Կերպարների, հասկացությունների, պատումների այդ զեղառատությունում, այնուամենայնիվ, առանձնանում են որոշ հիմնարար և համապարփակ գաղափարներ, որոնք ընդհանուր են շատ ժողովուրդների հնագույն մշակույթների համար:

Ձուն առասպելաբանական հին ավանդույթում հայտնի է որպես տիեզերքի առաջացման կամ արարչագործության խորհրդանիշ: Ավելի հաճախ հանդիպում են ձվի վերին–ստորին կեսերից երկնքի ու երկրի, իսկ դեղնուցից՝ արեգակի առաջացման պատումները: Համաձայն հին հնդկական վեդայական տեսությունների՝ տիեզերական ձվի ոսկյա սաղմից ծնվեց Պրաջապատին, ով արարեց աշխարհը և ավելի ուշ նույնացվեց տիեզերաստեղծ Բրահմա աստվածության հետ:

Հին եգիպտացիները հավատում էին, որ առաջին աստվածները հայտնվեցին տիեզերական ձվից, որը Նեղոսի ճահճում թողել էր դրել ժամանակի աստված Սեբը: Ձվից ծնվեցին արեգակնային Ռա աստվածը և պտղաբերության, մայրության հովանավոր Իզիդա դիցուհին: Ուստի, եգիպտացի քուրմերը ծեսերի մեջ երբեք ձու չէին գործածում՝ այդ համարելով սրբապղծություն: Ըստ Բաբելոնում իշխող հավատալիքների՝ Իշտար դիցուհին նույնպես ծնվել էր Եփրատի ջրերն ընկած երկնային ճերմակ ձվից:

Հին հունական առասպելներից մեկը պատմում է, թե ինչպես Զևսը ընդունելով կարապի կերպարանք, հրապուրում է աննմանելի գեղեցկուհի Լեդային: Վերջինս երկու ձու է աշխարհ բերում: Մի ձվից ծնվեցին երկվորյակներ Պոլիդևկեսն ու Կաստորը, իսկ մյուսից՝ գեղեցկուհի Հեղինեն: Երկվորյակները դարձան ինքնազոհ սիրո խորհրդանիշներ, քանզի երբ Կաստորին սպանեցին, Պոլիդևկեսը նրան պարգևեց անմահական կյանքի կեսը: Զարմանալի չէ, որ այնուհետև նրանք տեղ գրավեցին աստղային երկնքում՝ Երկվորյակների համաստեղության տեսքով: Իսկ Հեղինեն դարձավ սիրո և գեղեցկության մարմնավորում:

XX դարի կեսերին ամերիկացի գիտնական Նանդոր Ֆոդորը «Ծննդի ցնցում» և «Սիրեցյալի որոնումները» աշխատությունների մեջ առաջ քաշեց այն վարկածը, որ մարդու ենթագիտակցությունում պահպանվում է հիշողությունը նրա ներարգանդային և սաղմնային գոյության, ինչպես նաև ծննդի վերաբերյալ: Հոգեվերլուծական առասպելաբանության մասնագետ Ֆ.Քյոլիցինը ավելի հեռուն գնաց: Հենվելով հոլանդացի հոգեբույժների հետազոտությունների արդյունքների վրա՝ նա հանգեց այն եզրակացության, որ մարդու ուղեղում թաքնված է նաև բեղմնավորման գործողության հիշողությունը, այսինքն՝ տղամարդու սպերմատոզոիդի միացումը կանացի ձվաբջջի հետ: Իսկ հավաքական ենթագիտակցության արքետիպ՝ հենց այդ հիշողություններն առաջացրել են ձվի՝ որպես տիեզերաստեղծման և աշխարհաշինության հիմքում ընկած սկզբնատարրերի գաղափարը:

Ֆիննական «Կալեվալա» դյուցազնավեպում ասված է.

Ձվի ստորին մասից
Դարձավ ներքև խոնավ մայր-հողը,
Ձվի վերին մասից
Կանգնեց երկնային բարձր կամարը,
Դեղնուցի վերին մասից
Լուսավոր Արեգակը հառնեց,
Սպիտակուցի վերին մասից
Պայծառ Լուսինը հայտնվեց,
Ձվի խայտաբղետ մասից
Աստղերը բաշխվեցին երկնքում,
Ձվի խավար մասից
Օդում ամպերը լողացին:

Դեռ հին ժամանակներից ձուն համարյա բոլոր կրոններում ունեցել է սրբազան նշանակություն, համարվել է կյանքի և նրա շրջապտույտի խորհրդանիշը, մահվան նկատմամբ կյանքի հաղթանակը: Ուստի, տիեզերական ձվի պաշտամունքը մեր թվականության սկզբին պիտի անցներ նաև նոր դավանանքին՝ խորհրդանշելով Աստծո որդու վերակենդանացման իրողությունը:

Հարությունից անմիջապես հետո առաջինը, ում Քրիստոսը հայտնվեց, նրա հավատարիմ աշակերտ Մարիամ Մագդաղենացին էր: Վերջինս ուրախացած ճամփա ելավ՝ քարոզելու նոր վարդապետությունը: Երբ Մարիամը եկավ Հռոմ, այցելեց կայսր Տիբերիոսին: Ըստ ժամանակի սովորության՝ կայսրին այցելած հյուրը նրան պիտի հանձներ որևէ ընծա: Մարիամ Մագդաղենացին թանկարժեք ոչինչ չուներ: Նա Տի-

բերիոսին մենակ մի ձու և ասաց. «Քրիստոս հարյավ»: Կայսրը չհավատաց. «Ոչ որ չի կարող հարություն առնել, ինչպես ճերմակ ձուն չի կարող կարմիր դառնալ»: Հենց այդ պահին զարմացած կայսեր աչքի առջև ձվի ճերմակ կճեպը սկսեց կարմրել՝ հաստատելով Մարիամի ավետումը: Այդ օրվանից ծագեց Զատիկի տոնին միմյանց կարմիր ներկված ձու նվիրելու քրիստոնեական ավանդույթը:

Երվանդ Լալայանը Սիսիանում ժամանակին գրառել է մի ավանդություն, որը ձվի մասին ասված է. «Քրիստոսի չարչարանքների ժամանակ մահապատժավայրում փչացած ձվերն էին տալիս երեխաների ձեռքերը, որ խփեն Քրիստոսին, սակայն ձվերն առանց Քրիստոսին դիպչելու նոր էին դառնում թարմացած և կարմիր գույն ստացած»: Հավանական է, որ ձուն, իր մեջ մարմնավորելով տիեզերքի մանրակերտը՝ համաձայն ժողովրդական հավատալիքների, չէր կարող վնասել Բարձրյալ Որդուն:

Թեև մեզ չեն հասել տիեզերական ձվի հետ կապված մեր նախնիների դիցաբանական առասպելները, սակայն պահպանված ժայռապատկերները և բազմաթիվ հավատալիքները վկայում են, որ այն, օժտված լինելով կենսատվության, պտղաբերության, արգասավորության պարգևող հատկանիշներով, կարևոր դեր է ստանձնել հին հայերի նախնական աշխարհայացքում: Բերենք մի քանի օրինակ:

Նախնական մոգության յուրօրինակ մի ձև էր, երբ կնոջ ծննդաբերությունը հեշտացնելու նպատակով սանտախեք տան երդիկից մի ձու էր վայր ձգում, կոտրում: Ձվի մեջ ներփակված «տիեզերքն» ազատելով՝ նա փորձում էր արագացնել ու դյուրին դարձնել նոր մարդու՝ իր երեխայի աշխարհ գալը, որ տիեզերքի մի մասնիկն է: Ընդհանրապես, ձվի կենսատու և պաշտպանիչ մոգական իմաստը առաջին հերթին կապված էր նորածնի և ծննդկանի հետ: Նորածնին առաջին անգամ լողացնելիս ջրի մեջ ձու էին դնում, իսկ ծննդաբերած մորը, որպես առաջին կերակուր, ձվածեղ էին հրամցնում: Փոքր Հայքում ծիծեռնակի ձվի կեղևով մանուկներին ջուր էին խմեցնում, որպեսզի «լեզուն շուտ բացվեր»: Զանգեզուրում ուշ քայլող երեխային տանում էին Ծիծեռնավանքի ազատի գերեզմանի մոտ, մոմ վառում և ձու դնում քարի տակ, ապա երեխայի ոտքերը լվանում, որպեսզի շուտ սկսեր քայլել: Վանի Սուրբ Դեռ լեռան գագաթին մի փոքր մատուռ կար, որ սովորաբար բարձրանում էին ձեռներին միմի հում ձու բռնած կանայք: Հասնելով մատուռ՝ ձվերը դնում էին սեղանին, աղոթում և ձվերը վերցնելով՝ վերադառնում տուն, ապա դրանք խաշում և կերցնում էին «կապույտ հազ» կամ «ալքոսախեղդ» հիվանդությամբ տառապող երեխաներին:

Ձվերը առանձնահատուկ պահպանակներ էին չար ուժերի, չար աչքի դեմ: Հայաստանի շատ շրջաններում ընդունված էր գունագույն թելերով կամ ապակյա ուլունքներով զարդարված ձուն տան դռան դիմացի պատից կախել:

Հավի ձվից ճուտ դուրս գալուց կճեպը դեն չէին նետում, այլ թելի վրա շարում ու կախում էին պտղատու ծառերից, որպեսզի և ճտերը չկոտորվեին, և ծառերը զերծ մնային չար աչքից:

Չարից պաշտպանվելու նպատակով, նախքան գոմ մտնելը, ձու էր ջարդվում նոր գնված անասունի ճակատին: Նույնը կատարվում էր գարնանը, երբ անասունն արոտավայր էր հանվում:

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԾԱՌ

Հնագույն պատկերացումներում տիեզերքը ներկայանում է որպես մի բարդ կառույց, որը կազմված է ինքնուրույն գոյություն ունեցող երեք աշխարհներից: Սակայն դրանք մեկուսացված չեն, այլ որպես եռամիասնություն կազմում են մեկ ամբողջություն: Այսպես, երկրից կարելի է բարձրանալ երկինք կամ իջնել ստորգետնյա աշխարհ: Այս երեքին կապող օղակը, այսպես կոչված, աշխարհի ուղղահայաց ձգվող առանցքն է, որը պատկերվում է ծառի կամ լեռան տեսքով:

Միջնադարյան ձվի և ծառի պաշտամունքային տիեզերաբանական էությունը՝ հայ մշակույթի մեծանուն երախտավորներից Ասատուր Մնացականյանն իր «Հայկական զարդարվեստ» աշխատությունում դիպուկ նկատել է. «Ստ. Մալխասյանցի կազմած բառարանում նշվում է, որ «Ծառ» նշանակում է նաև «Ձվի սուր ծայրը»: Դա հենց ձվի և կենաց ծառի հին գաղափարական առնչությունների մնացուկներից է»: Այսինքն՝ կարելի է ենթադրել, որ ձուն, որպես տիեզերքի նախնական մանրակերտ, իր գործառույթներն ավելի ուշ փոխանցել է ծառին:

խոլոսմանել չինեն, եթե մեկը շատ խնդացի էր, ասում էին՝ «օձի ոսկոր կա գլխում»: Բանն այն է, որ օձերի թագավորը, ըստ հավատալիքների, գլխին ոսկոր (ոսկոր) է կրում, որը գիշերները լույս է տալիս: Երբ նա գալիս է աղբյուր ջուր խմելու, իրը, պատահել է, որ նանից հարվածել և ոսկորը ջուրն են գցել, ապա օձի հետանալուց հետո, այն վերցրել: Օձի ոսկորը դարման է համարվել զանազան հիվանդությունների դեմ: Նույնիսկ, եթե օձը խայթել է ոչխարին, ապա ոսկորը գցելով ջրի մեջ՝ հեղուկը խմեցրել են կենդանուն կամ ցողել նրա վրա:

Արդեն նշել ենք, որ օձին վերագրվել է նաև արգասավորության հատկություն: Կեսարիայում երբ երաշտ էր լինում, տեղի հայերը այրված օձի մոխիրը շաղ էին տալիս աշխարհի չորս ծագերի ուղղությամբ, որպեսզի փրկեին բերքը: Իսկ Բայազետում կովի կաթն ավելացնելու նպատակով տանտիկինները իրենց գրպաններում օձի չորացրած գլուխ էին պահում:

Հայաստանի օձատար շատ շրջաններում, նույնիսկ տներում մարդկանց հետ հաշտ ու խաղաղ օձեր էին բնակվում: Տանտերերը ոչ միայն դրանց չէին վնասում կամ փորս հալածում, այլ համարում էին տան պահապան ոգիներ, նախնական օջախի բարեկեցության խորհրդանիշ: Նման տներում անպայման էր օձի հյուրասիրության համար նախատեսված կաթով լի ամանը:

ԿԵՆԴԱՆԱԿԵՐՊ ՏԻԵԶԵՐՔ

Օձի նման տիեզերածին կենդանի է համարվել նաև գորտը: Հին եգիպտական պատկերացումների համաձայն՝ տիեզերքի չորս անկյունները հսկում էին չորս զույգ աստվածություններ, որոնք օձի և գորտի կերպարանքով էին: Նեղոսի հովտի բնակիչները գորտի գլխով էին պատկերում անդրշիրիմյան աշխարհի հետ կապված պտղաբերության դիցուհի Հեկետին, երբեմն և նախապես երկնքի ու ամպրոպի աստված համարված Ամոնին:

Արխայկան ցեղերի «Հիմնների գրքում»՝ Ռիգվեդայում, անձրևի աստված Պարջանյան արթնանում է գորտի ձայնից և անցնում իր պարտականությունների կատարմանը (անեղին է մեջբերել մեր ժողովրդական ասացվածքը՝ «Երբ գորտը կռկռա, անձրև կգա»): Գորտն իր կռկռոցով դիմում է Պարջանյային ինչպես «որդին՝ հորը»: Այս բառակապակցությունից կարելի է ենթադրել, որ, ըստ նախնական հավատալիքների, գորտը բնակվել է երկնքում, ապա նոր հայտնվել երկրի վրա:

Չինաստանում, որտեղ գորտը կապվել է լուսնի պաշտամունքի հետ, կայսերական պալատները զարդարված էին այդ սրբազան կենդանու խոշոր արձաններով: Նա կրում էր «երկնային ճուտ» անունը, քանի որ «գորտի հետ էր երկնքից վար իջնում»: Սակայն Չինաստանի մի քանի երկրներում գորտն արդեն համարվում էր չարի մարմնավորում, որը կուլ է տալիս լուսինը:

Լուսնի և գորտի կապը արտահայտված է նաև հայկական մի հավատալիքում: Ժողովուրդը «վարդանուկ» է անվանել այն հիվանդությունը, երբ մարդու ձեռքերը պատվում են սպիտակ մեծության բշտիկներով, և մաշկը նմանվում է գորտի խորխին: Վարդանուկը կամ կոծիծը վերացնելու նպատակով հնում վերցնում էին բշտիկների թվով գարնահատիկներ, դնում թելերի եզրին կամ սանտերին, ապա հիվանդին նորալուսինը ցույց տալով՝ ասում.

Նոր, նոր, նոր գիս,
Կոծոծն էլի՝ կրում գիս,
Կտրն բաժի՝ յուսն գիս:

Կամ՝

Լուսինը նոր, վարդանուկը՝ չոր:

Հավանաբար, սա ևս վերապրուկ է այն հավատալիքի, երբ գորտը նույնացվել է լուսնի հետ, եղել է վերջինիս կենդանակերպը:

Չատ կենսական հատուկ ոճ է վերագրվել ինչպես օձին, այնպես էլ գորտին: Համարվել է, որ դրանք արտակարգ երկարակյաց են և, թերևս, տիրապետում են անմահության գաղտնիքին: Մեզ են հասել կյանքի հավերժության պատրաստելու տարբեր ժողովուրդների բազմաթիվ հին դեղատոմսեր, երբ ինչպես բաղադրիչներ օգտագործվել են նաև գորտի մարմնի զանազան մասերը:

Գորտը որպես պտղաբերության և ծննդաբերության խորհրդանիշ Հայաստանում մի քանի հազարամյակ պահպանել էր իր նշանակությունը: Գորտանձև զարդեր և հնագույն պահպանակներ կրելու սովորույթը հայտնի է դեռ Ք.ա. III հազարամյակից: Դրանք կրում էին հատկապես նորապսակները ու հղի կանայք: Այդ պահպանակները սովորաբար ծածկված էին հատիկանձև նախշազարդերով, որոնք խորհր-

դանչում էին գորտի առատ ձվադրությունը և նրա պտղաբերությունը:

Վանա քաղաքի պարտեզներից մեկում մի ավազան կար, որ ապրում էր սրբազան համարված մի գորտ: Սափորակներով կանաչ խաշած ցորեն էին լցնում ավազանի մեջ, աղոթում և ջրից մի բուռ քսում կրծքերին: Եթե գորտը ճաշակում էր ցորենը, ուխտը կատարվելու էր՝ կինն առատ կաթ էր ունենալու:

Հին հայերի դիցարանում ջրային տարերքի դիցուհին Նարն էր: Նար անունն է ընկած նաև Նարինի՝ կանացի անունով այն խրտվիլակի անվան հիմքում, որը պատրաստվում էր երաշտի ժամանակ անձրև կանչելու նպատակով: Ազգագրագետ Վարդ Բդոյանը «Երկրագործական պաշտամունքի մի քանի հետքեր հայերի մեջ» աշխատությունում այն համոզմունքն է հայտնել, որ գորտի նախնական պաշտամունքը հետագայում փոխանցվել է ջրային տարերքի Նար դիցուհուն: Իսկ Նարն էլ իր հերթին վերապրուկային ձևով արտահայտվել է Նարինի պաշտամունքով: Երեխաները երաշտի ժամանակ, Նարինի խրտվիլակը պարզած, տնից տուն էին շրջում՝ երգելով.

Կարմիր գոտին կապել ա,
Ճերմակ շապիկ հագել ա,
Աղբա (չբեռ) հարին եկել ա,
Նարին, Նարին եկել ա:
Ձու բերենք քարը դնենք,
Եղ բերենք պուտը բռնենք,
Ալյուր բերենք գլխին ածենք,
Երկնքի ջուրը բացենք:

Գյուղացիները Նարինի վրա ջուր էին լցնում, իսկ երեխաներին յուղ ու ձու տալիս: Գյուղում շրջելուց հետո, ի վերջո, երեխաները խրտվիլակը ջուրն էին նետում: Անձրև բերելու նպատակով ունեին նաև գորտը փայտին կապելու և ջուր նետելու ծեսը:

Գորտ սպանելը մեղք էր համարվում, որովհետև այն սատկելիս անվերապահ շուռ է գալիս մեջքի վրա և մատները չռում դեպի երկինք՝ Աստծուն իբր չար է անում՝ «զրոց է չափում»: Ակնհայտ է, որ գորտ սպանելու արգելքը ծագել է խորը հնում, երբ այդ երկկենցաղը համարվել է պտղաբերության հովանավոր և քրիստոնեության ժամանակ նոր երանգավորում է ստացել:

Հին հնդկական ձեռագրերից մեկում էլ տիեզերքը ներկայացվում է կրիայի տեսքով, որի պատյանի վերին ուռուցիկ մասը երկինքն է, իսկ ստորին հարթ մասը՝ երկիրը: Թեև մեր առասպելաբանության մեջ բացակայում է, իսկ գուցե չի պահպանվել կրիայի հետ կապված աշխարհաշինության վերաբերյալ որևէ ավանդազրույց, բայց ինչպես օձը և գորտը, այն ևս արժանացել է որոշակի պաշտամունքի: Որպես արգասավորության խորհրդանիշ՝ հնում հայ տանտիկինները կրիայի պատյանը կախում էին խնոցու թոկից, որպեսզի կարագն առատ լինի: Սակայն արգելված է տանը կենդանի կրիա պահել, հակառակ դեպքում դժբախտություն կպատահի: Հավանական է, որ այս պարագայում էլ մեղք է համարվել սրբազան կենդանուն զրկել ազատությունից:

Հայոց տիեզերագիտական հավատալիքների համաձայն՝ երկիրը գտնվում է ցուլի կամ եզան կոտոշների վրա: Ճանճերից ազատվելու համար երբեմն ցուլը տարուբերում է գլուխը, որից ցնցվում է նաև երկիրը: Այդ ժամանակ է, որ երկրի վրա երկրաշարժեր են առաջանում: Ըստ մեկ այլ տարբերակի՝ ցուլի մի կոտոշն արդեն ջարդվել է տիեզերքի ծանրության ներքո, իսկ երբ մյուսն էլ կոտրվի, այստեղ կգա աշխարհի վերջը: Ավանդական մեկ այլ առասպել հաստատում է, որ աշխարհի կործանումը կապված է աստծո կողմից նախասահմանված ցուլի շնչառության որոշակի քանակության հետ: Երբ կենդանին կավարտի իր վերջին արտաշնչումը, այստեղ տիեզերքը կկործանվի:

Այն, որ տիեզերքը կենդանական էակ է՝ զոհաբերված ձիու մարմին, ասված է արիացիների մի սրբազան շարադրանքում. «Առավոտյան արշալույսը, հիրավի, զոհաբերված ձիու գլուխն է, արեգակը՝ նրա աչքը, քամին՝ շունչը, Վայշվանարայի (կրակի աստված Ագնիի անուններից) կրակը՝ բերանը, տարին՝ մարմինը, երկինքը՝ բաշը, օդային տարածությունը՝ որովայնը, երկիրը՝ սմբակները, երկրի կողմերը՝ կողերը, աստղերը՝ ոսկորները» և այլն, և այլն:

Դեռ պետք է անցնեին բազմաթիվ ժամանակներ, մինչև որ մարդը կկատարեր կրոնաառասպելական ճանաչողության իր հաջորդ քայլը. Աստվածներին տալ մարդկային կերպարանք:

ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԻ ԱՌԱՎՈՏԸ

Աստվածացնելով բնության հզոր ուժերին՝ մարդը ոչ միայն նրանց օժտեց բանականու-

ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք 4

ԱՌԱՍՊԵԼԱԿԱՆ ՏԻԵԶԵՐՔ 5

[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 10 [illegible] 12 [illegible] 13 [illegible] 16 [illegible] 18 [illegible] 20 [illegible] 22 [illegible] 23 [illegible] 26 [illegible] 27 [illegible] 31 [illegible] 34 [illegible] 36 [illegible] 38

ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՂԵԿԻՑՆԵՐԸ 45

[illegible] 46 [illegible] 49 [illegible] 52 [illegible] 53 [illegible] 54 [illegible] 56 [illegible] 61 [illegible] 64 [illegible] 67 [illegible] 69 [illegible] 70 [illegible] 72 [illegible] 76 [illegible] 77 [illegible] 78

ԵՐԿՆԱՅԻՆ ԱՎԵՏԱԲԵՐՆԵՐ 83

[illegible] 84 [illegible] 84 [illegible] 87 [illegible] 89 [illegible] 92 [illegible] 92 [illegible] 93 [illegible] 94 [illegible] 96

ՆՈՒՐԲ ԱՇԽԱՐՀԻ ԴԵՄՊԱՆՆԵՐԸ 99

[illegible] 100 [illegible] 101 [illegible] 103 [illegible] 105 [illegible] 106

ԿՅԱՆՔ ՄԱՀԻՑ ՀԵՏՈ 113

[illegible] 114 [illegible] 116 [illegible] 119 [illegible] 122 [illegible] 124

ԵՐԱԶՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀԸ 127

[illegible] 128 [illegible] 129 [illegible] 131 [illegible] 133

ՄՈԳԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ԴՅՈՒԹԱՆՔՆԵՐԸ 137

[illegible] 138 [illegible] 139 [illegible] 142 [illegible] 143 [illegible] 144 [illegible] 148 [illegible] 149 [illegible] 155 [illegible] 161 [illegible] 165 [illegible] 167 [illegible] 182 [illegible] 185 [illegible] 187 [illegible] 192 [illegible] 193

ՏՈՒՆԸ՝ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՏԱՃԱՐ 197

[illegible] 198 [illegible] 199 [illegible] 201 [illegible] 204 [illegible] 205

ԾՆՆԴԻ ԵՎ ՄԱՀՎԱՆ ԳԱՂՏՆԻՔՆԵՐԸ 215

[illegible] 216 [illegible] 216 [illegible] 221 [illegible] 224 [illegible] 226 [illegible] 229 [illegible] 234

ԱՇԽԱՐՀԱՃԱՆԱՉՈՂՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ՈԼՈՐՏՆԵՐ 237

[illegible] 238 [illegible] 243 [illegible] 247 [illegible] 249 [illegible] 253

Ձևավորումը և էջադրումը
Արթուր Հարությունյանի

[illegible]

Երևան, Թումանյան 12/3 Հեռ.՝ 520848 www.editprint.am info@editprint.am

ԱՐԱՀԵՏ

[illegible]@gmail.com

Տպագրված է «Էդիթ Պրինտ» ՍՊԸ տպարանում